

ՀԱՅ-ՄՈՆԴՈԼԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԽՁՈՒՄԸ

(ՊԱՏՃԱԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐ)

Արամ Հովհաննիսյան-պ.գ.թ., դոցենտ

ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ

Հայ-մոնդոլական յարաբերությունների ուսումնասիրությունը Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան պատմութեան կարեւոր խնդիրներից մէկն է: Յայտնի է, որ հայկական թագաւորութեան քաղաքական եւ տնտեսական կեանքում մեծ դերակատարում ունէին մոնդոլները, որոնք գեոսեւ ԺԳ. դարի կէսերից զինական համագործակցութեան մէջ մտան հայերի հետ: Հայկական թագաւորութիւնը, դաշնակցելով մոնդոլների հետ, ներգրաւուեց Եգիպտոսի սուլթանութեան գէժ պայքարում, որն ի վերջոյ ունեցաւ ուղբերգական հետեւանքներ Կիլիկիան պետութեան համար: Մինչև օրս էլ արդի պատմագիտութեան մէջ բաւարար կերպով ուսումնասիրուած չեն հայ-մոնդոլական յարաբերութիւնները, իսկ դաշինքի խղճան մասին ընդհանրապէս ուսումնասիրութիւն գոյութիւն չունի: Ներկայ հետազոտութեան նպատակն է լրացնել այդ բացը:

ԺԳ. դարի սկզբներին նոր տեղաշարժեր կատարուեցին Մերձաւոր արեւելքի քաղաքական կեանքում, որոնք չափազանց աննպաստ էին նաեւ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան համար: Խնդիրն այն է, որ եւրոպական պետութիւնների միջեւ լարուած յարաբերութիւնների հետեւանքով գրեթէ վերացան խաչակրաց նոր արշաւանք կազմակերպելու յոյսերը: Իրական օգնութիւն ցոյց տալու փոխարէն՝ եւրոպական երկրների միապետերը եւ Հռոմի պայր ձգտում էին աւելի ընդարձակել Կիլիկիայում իրենց ազդեցութեան ոլորտները եւ, նամականք առաքելով ու ֆինանսական օժանդակութիւն ցոյց տալով, լուծել իրենց յուզող քաղաքական ու տնտեսական

խնդիրները: Բացի այդ՝ այս շրջանում աւելի խորացաւ Կիլիկիայի գլխաւոր դաշնակից Մոնդոլական իլխանութեան համընդհանուր ճգնաժամը: Նման պայմաններում մամլուքեան վտանգն աւելի ուժեղացաւ:

Կիլիկիան Հայաստանի եւ մոնդոլների դաշինքի խզումը կապուած է Փիլարդուի նենգ դաւադրութեան հետ: 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին (18) Կիլիկիայում մոնդոլական զօրքերի հրամանատար Փիլարդուն, որը մահաբերութիւն էր ընդունել, քաջալերուելով երկրում տիրող դրութիւնից, ձեռնարկեց դաւադրութիւն: Հիւրասիրութեան պատրուակով իր մօտ՝ Անարդաքա քաղաք հրաւիրեց Լեւոն Դ. արքային, Հեթում թագաւորահօրը եւ 40 ականաւոր իշխանների, այդ թւում՝ Օշին սպարապետին, Հեթումի եղբորորդի պարոն Թորոսին եւ կազմակերպեց նրանց սպանութիւնը¹. «Ի

1 Սամուէլ Անեցի, Հատարմոնք ի գրոց պատմագրաց, վաղարշապատ, 1893, էջ 156. Սմբատ Սպարապետ, Պատմութիւն, Մոսկուա, 1856, էջ 119. Մանր ժամանակագրութիւններ, կազմեց Վ. Յակոբեանը, հտ. Բ. Սրեւան, 1956, էջ 88-89. Աբուլ-Ֆիդա, Յակուտ ալ Համաի, Արաքական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, կազմեց՝ Լ. Նալբանդեանը, Սրեւան, 1965, էջ 245-246. ԺԳ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկեանը, Սրեւան, 1950, էջ 55: Այդ մասին տես նաեւ՝ Ս. Բոննագեան, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան ներքին եւ միջազգային դրութիւնը XIII դարի վերջերից եւ XIV դարի սկզբից. Գ. Միքայէլեան, Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն, Սրեւան, 2007, էջ 442. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Գ, Սրեւան, 1976, էջ 767. Կ. Մոյսաֆեան, Կիլիկիան կայսրութիւնների խաչմերուկում, Սրեւան, 2001, էջ 460. Ա. Սուքիասեան, Կիլիկիայի հայկական

Թուակահրի Հայոց ՁԾՁ 1307, ի նոյեմբերի ի Ժէ. 17 աւրն սպանաւ աւագ պարոն Հայոց Հեթում եւ գեղուղէշ եւ ամենաբարի պատանին, եղբայր որդին իւր՝ Լեւոն, որդի պարոն Թորոսի, ի ստորոտս Անարզաբու, յանաւրէն Պելարզոյէ, եւ սուգ մեծ թողին ազգիս Հայոց»²: Պատմագիտութեան տեսանկիւնից շատ հետաքրքիր է պարզաբանել, թէ որն էր մոնղոլ զօրավարի այդ ոճրագործութեան գլխաւոր պատճառը, եւ ինչպիսի հետեւանքներ այն ունեցաւ երկու պետութիւնների համար: Յայտնի փաստ է, որ Ղազան իլխանի եւ Կիլիկիան Հայաստանի ղեկավարութեան միջեւ միշտ էլ եղել են շատ ջերմ յարաբերութիւններ: Դա է վկայում նաեւ Հեթում պատմիչը, որը մեծ գովասանքի խօսքեր է ուղղում մոնղոլ իլխանի հասցէին: Ղազան իլխանի մահից յետոյ նոր իլխան դարձաւ իր եղբայրը՝ Օլջէյթուն: Ճիշտ է, նոր միապետը սկզբնական շրջանում շարունակեց Կիլիկիան Հայաստանի հետ դաշնակցութիւնը, սակայն միաժամանակ սկսեց մերձենալ իսլամական ընտանիքների հետ եւ հասաւ նրան, որ ստիպեց քրիստոնեաներին կրել տարբերակիչ նշաններ³: Հեթում պատմիչը վկայում է, որ նա սկզբնական շրջանում քրիստոնեաների նկատմամբ հանդուրժողականութիւն ցուցաբերեց⁴, սակայն որոշ

ժամանակ անց փոխեց իր վերաբերմունքը եւ հալածանքներ սկսեց նրանց դէմ⁵:

Վերադառնալով 1307 թ. Փիլարդուի դաւադրութեանը՝ պէտք է նշել, որ նրան ժամանակին հէնց Ղազան իլխանն էր ուղարկել Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւն մի բանակով՝ հաւանաբար իր դաշնակիցներին մամուլներով յարձակումներին պաշտպանելու համար: Նախ տեսնենք, թէ ինչ են մեզ հաղորդում այդ մասին միջնադարեան աղբիւրները: Հայկական աղբիւրներից Սամուէլ Անեցու երկը շարունակողներին մէկը Փիլարդուի արարքը պատճառաբանում է մոնղոլ զօրապետի կողմից Կիլիկիան գրաւելու ցանկութեամբ. «Եւ կամէր զԿիլիկիա յինքն յափշտակել»⁶: Թէեւ Սամուէլ Անեցու աշխատութիւնը բաւականին լուրջ աշխատանք է, սակայն նրա այդ միտքը ընդունելի չէ, քանի որ դժուար թէ մոնղոլ հրամանատարը ունենար իլխանութեան վերնախաւի համաձայնութիւնը: Չմոռանանք նաեւ, որ մոնղոլները ապագայում ծրագրում էին նոր արշաւանք կատարել դէպի Սիրիա, ուստի տրամաբանութիւնից գուրկ է վերը նշուած տեսակէտը: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Սպարապետի պատմութեան շարունակողին, ապա, պէտք է նշել, որ նա էլ է հակիրճ ներկայացնում տեղի ունեցածը հետազօտողներին դնելով ծանր կացութեան մէջ. «Սպան Պիլարդուն զտղայ թագաւորն Լեւոն, եւ զՏօր եղբայրն պարոն Հեթում՝ յԱնավարզոյ առջեւն»: Ինչպէս նկատում ենք, թէ՛ Սամուէլ Անեցին եւ թէ՛ Սմբատ Սպարապետի պատմութեան շարունակողը յստակ չեն նշում, թէ ինչու մոնղոլ հրամանատարը նման քայլի գնաց: Այս դէպքերի մասին մեզ տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ մանր ժամանակագիրներից մէկը, սակայն վերջինս գրեթէ

պետութեան եւ իրաւունքի պատմութիւն, Նրեւան, 1978, էջ 87. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Լ: ջմիածին, 2001, հտ. Բ, սիւն 2081-2082, Ա. Յովհաննիսեան, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան եւ Եգիպտոսի սոյթանութեան յարաբերութիւնները 1250-1375 թթ., Նրեւան, 2008, էջ 141:

2 Լ. Խաչիկեան, Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ ԺՂ դարի, էջ 55:

3 ԺՂ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 53, 76, Հեթում պատմիչ, էջ 67: Այդ մասին տե՛ս նաեւ՝ Յ. Մանանդեան, Երկեր, հտ. 9, Նրեւան, 1977, էջ 327. T. Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, Edinburgh, 1978, p. 29:

4 Հեթում պատմիչ, էջ 67:

5 Հեթում պատմիչ, էջ 67, ԺՂ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 46, 47, 48:

6 Սամուէլ Անեցի, էջ 155-156:

կրկնում է Սմբատ Սպարապետի պատմութեան շարունակողին եւ բաւարարում է՝ միայն նշելով հայոց արքայի եւ իշխանների սպանութեան փաստը. «Ընդ այսմ իսկ ժամանակիս ՌՅԷ (1307) եւ Հայոց թուին (ՉԾՁ) 1307 Նուէմբեր ԺԷ. 17 սպանաւ վերոյ ասացեալ պարոնս Հայոց Հեթում եւ դեռաբոյս թագաւորն Հայոց Լեւոն, եղբորորդի Թօրոսին...»⁷: Վերոնշեալ դէպքերի կապակցութեամբ որոշ նիւթ է տրամադրում նաեւ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններից մէկը. «Ի ժամանակի յորում էր թուականս մեր ՉԾՁ. 1307, ի պակասել արդարութեանց եւ ի բազմանալ անօրէնութեանց մերոց, առաւել բազմացաւ բարկութիւն եւ սաստկացաւ չարութիւն ազգին նետողաց ի վերայ մեր՝ ազգիս քրիստոնէից, քանզի էլ աղայ հասակաւ այր մին ի Խորասանայ միականի, համանման նեւինն, որ գալոցն է, անուն նորայ Խարբանդա, որ թարգմանի իշու ծառայ... Սա բառնալ կամեցաւ գրքիստոնէութիւն աշխարհէս Հայոց եւ Վրաց, զոր խափանեաց Տէր եւ ոչ կատարեցաւ չար խորհուրդ նորայ...»⁸: Փաստօրէն, հայկական աղբիւրների տրամադրած տեղեկութիւնները բաւականին աղքատիկ են վերոնշեալ դէպքը խորութեամբ ուսումնասիրելու համար: Խնդրի լուծման համար շահեկան կարող են լինել արեւելեան, մասնաւորապէս՝ արաբական աղբիւրների հաղորդումները: Նախ այդ մասին խօսում է նշանաւոր պատմիչ Աբուլ-Ֆիդան, որը հաստատում է մոնղոլ զօրավարի կատարած ոճրագործութիւնը, սակայն որեւէ նոր տեղեկութիւն, որը կարող էր օգտակար լինել մեզ համար, չի հրատարակում⁹: Աւելի ուշագրաւ փաստեր է մեզ յայտնում Ե-

գիպտոսի սուլթանի արքունի պատմիչը՝ Մաքրիզին. «Փիլարդուն մահմեդական էր դարձել եւ ջերմեռանդ էր կրօնի հարցերում: Նա եկաւ Սիս եւ որոշեց այնտեղ մզկիթ կառուցել... Այս ծրագիրը դուր չեկաւ Հեթումին. նա գրեց Խուզարանդային, որ Փիլարդուն մտադրուել է եգիպտացիների կողմն անցնել եւ Սոսում մզկիթ կառուցել... Եւ որոշ ժամանակ անց Փիլարդուն մի խիստ նամակ է ստանում մոնղոլական իլխանութեան վերնախաւից եւ դրա համար էլ վրէժխնդիր է լինում հայոց արքայից»¹⁰: Դժուար է համաձայնել Մաքրիզիի այս հաղորդման հետ եւս: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ մոնղոլներն արդէն մահմեդական էին, ուստի մոնղոլական արքունիքը քիչ հաւանական է, որ լուրջ վերաբերուէր դրան: Բացի այդ, եթէ նոյնիսկ Փիլարդուն իրականում մզկիթ կառուցէր Սոսում, դա դեռ չէր նշանակում, որ վերջինս ցանկանում էր անցնել եգիպտացիների կողմը: Եթէ իրականում նմանատիպ մզկիթ կառուցուէր, ապա հազիւ թէ այն վրիպէր հայ մասնազգիների աչքից: Միջնադարեան ժամանակաշրջանի եւ ոչ մի հեղինակի մօտ մինչեւ օրս էլ չենք հանդիպել մի փաստի, որը խօսի Սոսում մոնղոլ զօրավարի կողմից մզկիթի կառուցման մասին: Ամէն դէպքում, մեր խորին համոզմամբ, նման լուրջ գործողութիւն կատարելու համար անհրաժեշտ էր աւելի հիմնարար պատճառ ունենալ: Կարծում ենք՝ եգիպտոսի սուլթանի արքունի պատմիչը պարզապէս փորձում է թաքցնել մոնղոլ զօրավարի արարքի բուն պատճառը: Իսկ դա նշանակում է, որ եգիպտոսի սուլթանութեանը այդքան էլ ձեռնտու չէր բացայայտումը: Այս հարցում մեզ կրկին օգնում են արաբական աղբիւրները, որոնք անգնահատելի «գանձ» են միջնադարեան Հայաստանի եւ ընդհանրապէս Մերձարեւելի

7 Մանր ժամանակագրութիւններ, Խո. Բ, էջ 188:

8 ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 46:

9 Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, էջ 245-246:

10 Makrizi, Histoire des Sultans mamelouks, 1250-1308, trad. E. Quatremere, vol. 2, part 11, p. 620.

արեւելքի երկրների պատմութեան հետազոտման համար:

Այսպէս, 1307 թ. դէպքերի մասին խօսում է նաեւ Աբուլ-Կասիմ Աբդալլայ իբն Ալի ալ Քաշանին, ըստ որի Փիլարղուն ստացել էր սուլթան Մուհամմէդ Խուզաբենդէճ Օլջայթուից մի զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը՝ Իրենչի Նուխի բանակում: Երբ այս վերջինը հիշրի 606 թուականին 1306 Ռուժի երկրի գինուորական կառավարիչ նշանակուեց, Փիլարղուն իր զօրամասով եկաւ հաստատուելու Կիլիկիայում: Իր գինուորները մահմեդական էին, ինքը եւս լի էր նորագարձի եռանդով: Հայերը ախոռի էին վերածել Մամուն խալիֆի աղջկայ՝ Այիշէի գերեզմանը Սաի մօտ: Սրբապղծուած այդ շիրիմը տեսելով՝ Փիլարղուն եւ իր գինուորները գայրացան եւ ամէն տեսակ ծայրայեղութիւնների գիմեցին: Լեւոնը գանգատուեց Օլջայթուին եւ տեղեկացրեց Եգիպտոսի սուլթանին՝ Ալ-Մալիք ալ Նասր Կալաուունին, թէ անկարող է վճարել տարեկան հարկը: Ալ-Մալիք ալ Նասրը ուղարկեց Փիլարղուն, որպէսզի նա այդ առթիւ բացատրութիւն պահանջի հայոց թագաւորից: Փիլարղուն էլ հրախրեց Լեւոնին, որ գայ հանդիպի իրեն՝ իր վրանում: Թագաւորը գնաց Հեթում Բ.-ի եւ երեք պարոնների ընկերակցութեամբ: Երբ նա Փիլարղունի առաջ կանգնեց, մոնղոլ հրամանատարը տեղից բարձրացաւ եւ նրա գլուխը կտրեց սրի հարուածով: Լսելով իրենց զօրավարի ձայնը՝ գինուորները յարձակուեցին Լեւոնի ուղեկիցների վրայ եւ սպանեցին նրանց¹²: Ինչպէս նկատում ենք, թէ՛ հայկական եւ թէ՛ օտար սկզբնաղբերների մէջ ամենաընդարձակը Աբուլ-Կասիմ իբն Ալի ալ Քաշանի տեղեկութիւններն են: Ծիշտ է, այստեղ կան որոշ բացթողումներ, բայց ընդհանուր առմամբ արաբ հեղինակի հա-

ղորդումները անգնահատելի են: Իսկ թերի է հաղորդման այն հատուածը, երբ պատմիչը խօսում է այն մասին, թէ իբր սպանուել է արքան 3 պարոնների հետ միասին, այնինչ յայտնի է, որ սպանուած իշխանների եւ ականաւոր մարդկանց թիւը շատ աւելի էր: Կարեւորն այս հաղորդումներից այն է, որ հեղինակը փորձում է տալ կատարուած դէպքի պատճառը, այսինքն՝ ինչու կատարուեց ոճրագործութիւնը: Ամէն դէպքում, կարծում ենք, որ դժուար թէ Այիշէի գերեզմանը ախոռի վերածելը միակ պատճառն էր, որի արդունքում մոնղոլ զօրավարը նման քայլի գնաց: Այստեղ, ինչպէս Մաքրիզիի մօտ, փորձ է արուում թաքցնել դէպքերի իրական պատճառը: Խնդիրն այն է, որ Լեւոն արքան մինչ այս դէպքը կանոնաւոր կերպով հարկ էր վճարում Եգիպտոսի սուլթանին, եւ չկար մի պատճառ, որի համար նա հրաժարուէր հարկատուութիւնից: Իսկ եթէ անգամ հրաժարուէր, ապա նման պարագայում այդ փաստը պէտք է յարուցէր ոչ թէ Փիլարղունի, այլ Եգիպտոսի սուլթանութեան գայրոյթը: Շատ հետաքրքիր է նաեւ ժամանակի նշանաւոր հեղինակ Ռաշիդ ալ Դիւնի երկը շարունակողներից մէկի հաղորդումը: Ակնյայտ է, որ նա քաջատեղեակ է Լեւոն արքայի, նրա հօրեղբայր Հեթումի եւ շատ հայ իշխանների սպանութեան հանգամանքներին: Ըստ նրա՝ Փիլարղուն սկսել է ճնշել հայոց արքային՝ դրամ պահանջելով¹²: Այդ է վկայում նաեւ ԺԴ. դարի յիշատակարաններից մէկի հեղինակը. «Առաքեաց ընդ ամենայն երկրի իշխանութեան իւրոյ զնել, նշան խայտառակութեան քրիստոնէից եւ հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի Խ. 40 արծաթոյ մինչեւ Ժ. 10 ըստ կարի»¹³: Լեւոն Ի-ն մի քանի անգամ բողոքել էր մոնղոլ իլխան Օլջէյ-

11 Արաբական աղբիւրները, էջ 283, ծանօթագրութիւն 105:

12 Գ. Միքայէլեան, Գշ. աշխ., էջ 442:

13 ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 46:

թուրին՝ ապարդիւն կերպով ձգտելով հեռացնել տալ Փիլարդուրին զբաղեցրած պաշտօնից: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, որոշել է վրէժ լուծել: Շուտով ներկայանում է նաև առիթը: Մելիք-Նասր Մուհամմէդը Փիլարդուրի մօտ դեսպան է ուղարկում, որպէսզի բանակցութիւններ վարի Կիլիկեան Հայաստանի կողմից մոնղոլներին եւ Եգիպտոսին հարկ վճարելու վերաբերեալ: Ամենայն հաւանականութեամբ, դեսպանը Փիլարդուրին հաղորդել է Եգիպտոսի սուլթանի հետ Լեւոն արքայի գաղտնի բանակցութիւնների մասին: Փիլարդուրն էլ իր հերթին հայոց արքային կանչել է իր մօտ եւ կատարել ոճրագործութիւնը: Կարծում ենք, որ այս հաղորդումն ամէնից իրատեսական է եւ, իրօք, շատ հաւանական է, որ մոնղոլ զօրավարը այդ ոճրագործութիւնը կատարել է՝ ելնելով սեփական շահերից: Ձի բացառում նաև այն հանգամանքը, որ միգուցէ Փիլարդուրի եւ մամուլեքների միջեւ եղել է որոշակի գաղտնի կապ:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչպիսի տեսակէտներ են արտայայտում հետազօտողները: Այսպէս, պատմաբան Միքայէլ Չամչեանը նշում է, որ հայ իշխաններից ոմանք, որոնք դէմ էին Սսի 1307 թ. ժողովի որոշմանը, Կիլիկեան Հայաստանում տեղաւորուած մոնղոլական զօրքերի հրամանատարին դրդել են սպանել Լեւոն արքային եւ նրա հօրեղբայր Հեթումին¹⁴: Դժուար է համաձայնել այս տեսակէտի հետ, քանի որ Սսի 1307 թ. ժողովում ընդունուած որոշումները ոչ մի ձևով չէին հակասում մոնղոլական իշխանութեան շահերին: Դեռ աւելին, այդ որոշման ընդունմամբ հայերը նպատակ ունէին կատարել քրիստոնեայ արեւմուտքի պահանջը՝ օգնութիւն ստանալ եւ միասնական ճակատ ստեղծել ընդդէմ Եգիպտոսի սուլ-

թանութեան: Պարզապէս չի կարելի բացառել այն հանգամանքը, որ միգուցէ Փիլարդուրն գաղտնի համագործակցել է Եգիպտոսի սուլթանութեան հետ եւ վերջինիս դրդմամբ էլ կատարել այդ ոճրագործութիւնը: Այլապէս, եթէ Մ. Չամչեանի տեսակէտը ընդունենք, ապա ոճրագործութիւնից յետոյ այդ իշխանները եւ ժողովրդի մեծ մասը պէտք է ընդունէին Փիլարդուրին եւ նրա կատարած քայլը, բայց, ինչպէս գիտենք, վերջինս արտաքսուեց երկրից:

Այս խնդրին անդրադարձել է նաև Ալեքսէյ Սուքիասեանը, ըստ որի 1307 թ. Փիլարդուրի կատարած նենգ դաւադրութիւնը թելադրուած էր թուրք-սելջուկների կողմից¹⁵: Ցաւօք, գիտնականը բաւարարուած է միայն այսքանով եւ ոչ մի աղբիւրի հաղորդմամբ չի հիմնաւորում իր տեսակէտը:

Այս խնդրի մասին խօսում է նաև Սարգիս Բոռնապեանը՝ նշելով, որ հայ եւ օտար աղբիւրների տուեալներից կարելի է եզրակացնել, որ Փիլարդուրն ցանկացել է իր հսկողութեան տակ վերցնել Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան արտաքին քաղաքականութիւնը եւ ստիպել վերջինիս հրաժարուել Եգիպտոսին հարկ վճարելուց: Այնուհետեւ հեղինակը յղում է կատարում Մ. Օրմանեանից, որին, բնականաբար, աղբիւր համարել չի կարելի¹⁶: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը աւելացնում է, որ մոնղոլ զօրավարը ցանկանում էր Կիլիկիայի կողմից աւելացնել մոնղոլներին տրուող հարկի քանակը¹⁷: Նախ, ինչպէս գիտենք, դեռեւս ԺԳ. դարի երկրորդ կէսից Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան արտաքին քաղաքականութիւնը որոշակիօրէն կախուած էր մոնղոլական իշխա-

14 Մ. Չամչեան, Հայոց պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 311:

15 Ա. Սուքիասեան, Ըջ. աշխ., էջ 93:

16 Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Գ., էջ 766-767:

17 Նոյն տեղում:

նութիւնից: Եւ Կիլիկեան Հայաստանը մի շարք պատերազմներից չկարողացաւ խուսափել Հէնց այն պատճառով, որ Հայկական թագաւորութեան վերնախաւը արտաքին քաղաքական հարցերում անկախ չէր: Ինչ վերաբերում է մոնղոլներին տրուող հարկի քանակի աւելացմանը, ապա պէտք է նշել, որ այստեղ եւս կասկածելի բան կայ: Խնդիրն այն է, որ մոնղոլական իլխանութիւնը, որը վաղուց ի վեր գտնուում էր Հայկական թագաւորութեան հետ դաշնակցային յարաբերութիւնների մէջ, դժուար թէ նման քայլի գնար. ինչպէս նախկինում, այնպէս էլ հետագայում Կիլիկեան Հայաստանի դաշնակիցները պատրաստուում էին նոր արշաւանքներ ձեռնարկել դէպի Սիրիա եւ Եգիպտոս եւ դուրս գալ Միջերկրական ծովի ափ: Զրկուել Կիլիկիայի նման դաշնակցի ծառայութիւնից, որն ունէր չափազանց յաջող աշխարհագրական դիրք, բոլորովին ձեռնտու չէր: Եւ մանաւանդ, կորցնելով Կիլիկեան Հայաստանը, նրանք ընդհանրապէս հարցականի տակ կարող էին դնել Մոնղոլական իլխանութեան հետագայ արշաւանքների ծրագրերը: Յաջորդ տարիներին էլ կեանքը ցոյց տուեց, որ կորցնելով Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան հետ դաշնակցութիւնը, մոնղոլները կորցրեցին իրենց բոլոր հնարաւորութիւնները դէպի Սիրիա եւ Եգիպտոս արշաւանքներ կատարելու: Այլ հարց է, որ այդ արարքը բխել է մոնղոլ զօրավարի անձնական նախաձեռնութիւնից եւ հետապնդել ինչ-ինչ նպատակներ:

Այս իրադարձութեան մասին խօսում է նաեւ Թ. Բոէյզը, ըստ որի 1307 թ. սպանութեան հիմքում ընկած էր այն հանգամանքը, որ մոնղոլները փոխել էին իրենց մօտեցումները քրիստոնեաների հանդէպ¹⁸, իսկ ահա Կ. Մովսէսեանը ենթադրում է,

որ այդ միջադէպը կարելի է դիտել որպէս Կիլիկիայի անկախ տէրը դառնալ ձգտող Փիլարդուի մտադրութիւն¹⁹: Հետագրքերութիւնից զուրկ չէ նաեւ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութեան յայտնի մասնագէտ Գ. Միքայէլեանի կարծիքը: Վերջինս նշում է, որ Իրանի մոնղոլների կողմից իսլամ ընդունելուց եւ Սիրիայում նրանց պարտութիւնից յետոյ Հուլաւեանները վերաբերմունքը Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան նկատմամբ աստիճանաբար թուլացաւ: Կիլիկիայի նկատմամբ Փիլարդուի թշնամական քաղաքականութիւնը մոնղոլական վերնախաւի հաւանութիւնը գտաւ, ուստի եւ սկզբում նա արդարացուեց²⁰: Վերջում կը ցանկանայինք անդրադառնալ Լ. Տէր-Պետրոսեանի տեսակետին, ով բաւականին խորութեամբ ուսումնասիրել է նշուած խնդիրը: Հեղինակը նշում է, որ ոճիրը ընդամէնը ծայրամասային մոնղոլ պաշտօնեայի ձեռնարկած ինքնապուլս քայլ էր²¹:

Այսպիսով, ծանօթանալով Հայ եւ օտար աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւններին եւ ժամանակակից գիտական գրականութեանը, գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Փիլարդուի դաւադրութիւնը չէր լինի, եթէ մոնղոլական արքունիքը ունենար նախկին հզօրութիւնը: Նման պարագայում իլխանութեան բարձրագոյն ղեկավարութեան համար Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան աշխարհագրական դիրքը շատ օգտակար էր: Այստեղ հարց է առաջանում, արդեօ՞ք իլխանութեան ղեկավարութիւնը տուել է նման յանձնարարութիւն Փիլարդուին: Պէտք է նշել, որ շատ հաւանական է, որ նման յանձնարարական եղած չլինէր, սակայն մոնղոլ հրամանատարը, տեսնելով իլխա-

18 T. Boase, Գ2, աշխ., p. 29.

19 Կ. Մովսէսեան, Գ2, աշխ., էջ 461:

20 Գ. Միքայէլեան, Գ2, աշխ., էջ 461:

21 Լ. Տէր-Պետրոսեան, Խաչակիրները եւ հպերը, հտ. Բ, Երեւան, 2007, էջ 374:

նութեան վերջին շրջանի քրիստոնեաների հանդէպ քաղաքականութեան կտրուկ շրջադարձը, փորձեց ինքնազլուխ գործել: Ձի բացառուում նաեւ հրրորդ կողմի միջամտութիւնը: Խօսքը վերաբերում է եգիպտոսի սուլթանութեանը, որը կարող էր զբոյժել մոնղոլ հրամանատարին նման դաւադրութեան՝ քաջ գիտակցելով, որ հայ-մոնղոլական դաշինքի խզումը շատ օգտակար կը լինէր իրենց համար:

Իսկ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ հայ-մոնղոլական դաշինքի խզումը երկու կողմերի համար: Առաջին հերթին պէտք է նշել, որ այդ դաշինքի խզումը բացասական ազդեցութիւն ունեցաւ երկու պետութիւնների համար, քանի որ թշնամական տէրութիւններին աւելի ձեռնտու էր առանձին-առանձին պայքարել նրանց դէմ: Իրօք, Կիլիկեան Հայաստանը մնաց մէն-մենակ՝ շրջապատուած մահմեդական պետութիւններով: Ծիշտ է, այս ժամանակաշրջանում դեռեւս իր դոյութիւնը պահպանում էր նաեւ Կիպրոսի թագաւորութիւնը, որն առերես իրեն համարում էր հայկական թագաւորութեան բարեկամը, սակայն հետագայ տարիները ցոյց տուեցին, որ նրանց բարեկամութիւնը կեղծ էր, իսկ ուժերն էլ բաւարար չէին, որպէսզի կարողանային պայքարել այնպիսի հզօր պետութիւնների դէմ, ինչպիսիք էին այդ

պահին Եգիպտոսի սուլթանութիւնը եւ թուրք-կարամանները: Հաւանաբար, այդ պատճառով էլ հայկական թագաւորութիւնը, օգնութիւն ստանալու նպատակով յատկապէս ԺԴ դարից սկսած ուժեղացրեց բանակցութիւնները Հռոմի պապի եւ արեւմտաեւրոպական երկրների միապետերի հետ: Արդիւնքում էլ աւելի սրուեցին Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան յարաբերութիւնները Եգիպտոսի սուլթանութեան եւ նրանց դաշնակիցների հետ, որի հետեւանքով էլ կործանուեց հայկական թագաւորութիւնը: Իսկ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ 1307 թ. դաւադրութիւնը մոնղոլական իլխանութեան համար: Բնականաբար, ոչ մի դրական ազդեցութիւն, քանի որ մոնղոլական իլխանութիւնը, որն արդէն չունէր իր նախկին հզօրութիւնը, կորցրեց մի կարեւոր դաշնակից: Իսկ հայկական թագաւորութիւնը քիչ օգուտ չէր տալիս նրանց Եգիպտոսի մամլուքների դէմ պատերազմում: Դրա վառ վկայութիւնն է այն փաստը, որ 1312 թ. մոնղոլական իլխանութիւնը, առանց Կիլիկեան Հայաստանի մասնակցութեան, կազմակերպեց արշաւանք դէպի Սիրիա, որն աւարտուեց լալառակ պարտութեամբ²²: Դրանից յետոյ էլ Մոնղոլական իլխանութիւնը աստիճանաբար թուլացաւ եւ վերջնականապէս անկում ապրեց 1353 թ.:

22 Ա. Յովհաննիսեան, Գշ. աշխ., էջ 209: